

BƏDİİ MƏTNDƏ TƏHKİYƏNİN ƏSAS TIPLƏRİ

Yegana İsgəndərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan
e-mail: i.yegana90@hotmail.com

Xülasə. Məqalədə bədii mətndə təhkiyənin əsas tipləri təhlil edilir. Həcmindən asılı olmayaraq istənilən nəsr əsəri hansısa hadisəni (yaxud hadisələri) nəql etmək, danışmaq texnikası üzərində qurulduğundan, nəsr əsərlərinin mövcudluğunun ilkin şərti kimi məhz hekayəçilik araşdırılmışdır.

Açar sözlər: Narratologiya, təhkiyə, süjet, ədəbiyyatşünaslıq.

THE MAIN TYPES OF NARRATOLOGY IN THE LITERARY TEXT

Yegana İsgəndərova

Azerbaijan State Pedagogical University, Baku, Azerbaijan

Abstract. The article analyzes the main types of narratology in the literary text. Since any prose work, regardless of its volume, is based on the technique of narrating an event (or events), narration was studied as a necessary condition for the existence of prose works.

Keywords: Narratology, development, plot, literary studies.

ОСНОВНЫЕ ТИПЫ НАРРАТОЛОГИИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Егана Искендерова

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье анализируются основные виды нарратологии в художественном тексте. Поскольку любое прозаическое произведение, независимо от его объема, основано на приеме повествования о событии (или событиях), повествование исследовалось как необходимое условие существования прозаических произведений.

Ключевые слова: Нарратология, развитие, сюжет, литературоведение.

1. Giriş

Müasir narratologiya süjet-təhkiyə strukturunun öyrənilməsi sahəsində çox geniş imkanlara malikdir. “Narratologiya” (təhkiyə haqqında elm) anlayışı Rolan Bart, Klod Bremon, Svetan Todorov (xüsusən onun “Dekameronun qrammatikası” əsəri) kimi alimlərin əsərləri ilə elmə daxil edilib (rus ədəbiyyatşünaslığında - Veselovski, O. Freydenberq, Baxtin və sair). Ədəbiyyatşünaslıqda “narrativlik” anlayışı var. Və bu, müxtəlif şəkildə şərh edilir. Bir məşhur filoloqun fikrincə, “İntriqanın qurulması bu və ya digər hadisənin nəql edilməsi yolu ilə tarixə mənə aşılamaq məqsədini güdür, bu təsadüfdə adı keçən hadisələr məlum təhkiyə məcrasında arxetipik formada (hər şeyi əhatələmək baxımından) bir tam kimi birləşir” [2, s.7-8]. Narratologiyanın mərkəzi problemi, əsasən, aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir: “hər bir əhvalat (hekayə, hekayət) hadisələri bir-biriylə münasibətdə qruplaşdırmaqla və onlardan bəzilərini kifayət qədər əhəmiyyətli olmadıqları üçün çıxdış etməklə onlara tətbiq edilən bir strukturudur”. Burada, yəni bu təyindən sonra əsas məqama cığır salmaq olar: “Biz dünyanı olduğu kimi deyil, kiminsə ağılından, təfəkküründən keçib dərk edilmiş bir şey kimi qavrayırıq” [3, s.19]. Demək, hadisələr haqqında bilavasitə (yəni, vasitəçi olmadan) bilik əldə etmək

mümkün deyildir. Çünki hadisə ilə təfəkkür arasında həmişə kommunikativ mühiti kəşib-doğrayan bir prizma mövcud olur.

“Təhkiyə” ərəb sözüdür və “hekayəçilik”, “hadisəni danışmaq”, “nəql etmək” mənası verir. Həcmindən asılı olmayaraq istənilən nəsr əsəri isə hansısa hadisəni (yaxud hadisələri) nəql etmək, danışmaq texnikası üzərində qurulur və demək, nəsr əsərlərinin mövcudluğunun ilkin şərti məhz hekayəçilik istedadıdır. Çox təəssüf ki, bir çox mənbələrdə bu sözün mənası müxtəlif cür izah olunur və bu da ayrı-ayrı yazılarda fikir qarışıqlığına, təhriflərə gətirib çıxardır. Ən geniş yayılan tərifi belədir ki, təhkiyə - bədii əsərdə müəllifin, yaxud hadisələri nəql edən obrazın nitqidir, personajların vasitəsiz nitqi, dialoqları istisna olmaqla əsərin bütün mətnidir [5, 6]. Zənnimcə, bu tərifi ikinci hissəsi birinci hissəsi qədər dəqiq deyil, hətta bəlkə də yalnızdır, çünki əslində personajların vasitəsiz nitqi də müəllifin, yaxud hadisələri nəql edən subyektin nitqində özünü əks etdirir. Fərq bundadır ki, hekayəçi personajların nitqinə heç bir müdaxilə, əlavə etmir, onu olduğu kimi səsləndirir. Yəni istənilən personaj əsərin məkan və zaman xronotopuna yad obyekt kimi kənardan daxil olmur, onun vasitəsiz nitqi avtonom təsir bağışlasa da, əslində hekayəçinin nitqinin orbitindədir və onun bir parçasıdır. Əsər bütöv, tam bir sistemdir. Əgər hekayəçi hansısa bir əhvalatı nəql edir, danışarsa, həmin əhvalatın iştirakçıları olan personajların nitqini də (həm vasitəli, həm də vasitəsiz fərqi yoxdur), onlar arasında gedən dialoqları da oxucuya məhz o ötürür. Sadəcə belə məqamlarda hekayəçi kənara çəkilir, neytral mövqedə durur, personajların dediklərini bir növ protokol dəqiqliyi ilə çatdırır. Gəlin, Daniel Defoenun Robinzon Crusoe əsərinə nəzər salaq: *“I had good education. I had a good life. But I also had a dream. I wanted to travel by sea. I wanted to see the world – Mənim yaxşı təhsilim var idi. Mənim yaxşı həyatım var idi. Amma arzum var idi. Dənizlə səyahət etmək istəyirdim. Dünyanı görmək istəyirdim”*[1]. Burada hekayəçi və personaj eyni şəxsdir. Əsər personajın dili ilə yazılıb və nəql edən də personajdır.

Bədii mətnin struktur təhlilində istifadə edilən ən mühüm terminlərdən təsvir (description) və təhkiyə, nəqlətmə (narration), dieqezis (diogese), intriqa (intrigue), əhvalat – tarix (histoire) yaxud söyləmə, hekayət (recit), ritorika (rhetorique) və diskurs (discours) hesab olunur. Ona görə də ilk növbədə bu terminlərin mənasını dəqiqliklə nəzərdən keçirməyi lazım bilirik.

1. *Təsvir (description) və təhkiyə* – bədii əsərdə nəqlətmə, söyləmə yaxud hekayət (recit) iki hissəyə bölünür: təsvir və təhkiyə. Təhkiyə hadisələrin ardıcılığını qeydə almaq kimi özünü göstərir, təsvir personaj və obyektlərlə bağlı meydana gəlir və təhkiyə zamanın (hadisələrin başladığı andan tamamlandığı çağadək olan zaman) «şkala»sında (dərəcələrə bölünmüş lövhəcik) eyni «an nöqtə»lərinə aid olur. Məsələn:

2. *Təhkiyə (narration)* – mətnin tam söylənilməsi, nəql edilməsidir, dieqezislə əlaqələndirilir, iki hissəlidir: hekayət təsvir. Tarix – əhvalatın sinonimi kimi də başa düşülür. Diskursa qarşı müxaliflik mövqeyində durur. Belə ki, mətnədə qeydə alınan diskursu əvəzləmək mövqeyində durur və mənacə «fabula» anlayışına yaxındır.

3. *Əhvalat, tarix (histoire) – Fabula (fabulate)* – dar mənada isə təhkiyənin sinonimidir, mənasına görə “süjet” anlayışına yaxındır. Hər şeydən əvvəl, *hekayət* elementlərin sadə sırasını ardıcılıqla transformasiyası (köçürməsi) ilə xarakterizə edilir, başqa sözlə, bir sıra diskret (aşkarda olmayan) elementlər, yaxud hadisələr, faktlar zaman ardıcılığından (consecution) səbəb əlaqəsinə (cauzal) – kauzal vəziyyətə keçə bilər. Kauzal vəziyyət fransız strukturalistlərinin istifadə etdikləri: «post hoc, ergo propter hoc» – «bundan sonra bu səbəbdən belə lazımdır» şüarına əsaslanan prinsiplə səbəb ardıcılığı (consequence) kimi təqdim edilir. Əslində bu prinsip məntiqin və xronologiyanın, yəni məntiqə əsaslanan zaman ardıcılığının pozulması hesabına baş verir. Bremon K. «Məntiqi təhkiyənin imkanları» əsərində məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə yazır ki, «Harada ki, hadisələrin birgəliyinə qoşulma yoxdur, orada hekayət, əhvalat da yoxdur, lakin xronologiya – hərəkətlərin bir-birinə bağlanmayan ardıcılığının ifadə edilməsi mövcuddur.

4. **Dieqezis** (*diogese*) - Platona görə, “loqos”un (bəhs edilənin, haqqında danışılanın) əks qarşılığı kimi meydana atılan “leksis” (dil forması) şahədir, nəzəri cəhətdən yad nitqin başqasının söylədiklərinin (mimesis) özünü təqlidi kimi anılan sadə söyləmədir, yəni əhvalatın mahiyyətini konkret şəkildə əks etdirməkdir dieqezisdir.

5. **İntriqa** (*intrigue*) - hekayətin əsasında duran hadisəyə deyilir, mahiyyətini, mənasını anlamaqdan ötrü verilən məlumatın bir sıra əsas elementlərinin (faktlarının) bir-biri ilə tutuşdurulmasına deyilir.

6. **Hekayət** (*recit*) – sözün geniş mənasında dieqezisin sinonimi kimi başa düşülməlidir.

7. **T + tr = H** – formulu ilə modelləşdirmək olar. Burada T – təhkiyənin, tr – təsvirin, H – hekayətin işarəsidir. Hekayətin təhkiyə və təsvir funksiyalarının açıqlanması və rolu barədə S. Todorov “Poetika” əsərində yeni təlim işləyib hazırlamışdır.

8. **Ritorika** (*rhétorique*) – ənənəvi anlamından (natiqlik) başqa, mənalandırılan ikinci dərəcəli elementlərin funksiyalaşması sistemi kimi də başa düşülür. Daha dəqiq desək, dilin konnotasiyasını (ölçülüb-biçilməsinin, ətə-cana gətirilməsinin) təşkilini müəyyənləşdirən sənətdir. Bir elm sahəsi kimi isə ritorika nitqin fəqurlarını və məcaz sistemini, ümumi və xüsusi topikləri (dəlil), konnotasiya üsullarını öyrənir.

Ədəbiyyat haqqında elm üç bədii təsvir növünə ayrılır: epik növ, lirik növ, dramatik növ. Qısaca ifadə etsək, epos-insanların həyat yolunu və onların iştirakçısı olduqları hadisələri təhkiyə yolu; lirika-həyatı bu və ya digər şəraitin təsiri nəticəsində yazıçının mənəviyyatında yaranan hiss, fikir və həyəcanları göstərmək yolu; dram həyatı hərəkətlər vasitəsilə əks etdirir. Hər üç ədəbiyyat növü bədii nitqin iki formasında - nəsr və poeziya formasında təqdim edilir. Hər bir növ öz növbəsində müxtəlif janrlı əsərlər sistemi ilə təqdim edilir. Belə ki, epik növ roman, povest, hekayə, novella, oçerk, xatirə və s. kimi janrlara ayrılır. Sözün dar mənasında qəhrəmanlıq dastanlarına da epos deyilir. Məsələn, “Kitabi Dədə Qorqud” eposu, “Koroğlu” eposu və s. Epik əsərlərin başlıca xüsusiyyəti hekayəçilik, təhkiyəçilikdir. Başqa sözlə, epik

əsərlərdə əhvalat “kənardan” nağıl olunur. Qədim yunan alimi Aristotelin sözləri ilə desək, epik əsər yazan sənətkar “bir növ özündən kənar hadisələr haqqında danışır”. “*Əhvalatın baş verdiyi zamanla nağıl olunduğu zaman arasında müəyyən bir məsafə olur, yəni əhvalatı xatırlayan şəxs kimidir. Epik əsərdə təhkiyə çox vaxt qrammatik cəhətdən keçmiş zaman çərçivəsində olur*” [4, s.49].

Lirik növdə şeir və poema janrları fərqləndirilir. Lirik üçün insanın hiss, fikir və həyəcanlarının ifadə edilməsi, yəni bədii təsvirlə ötürülməsi tipik sayılır. Lirik əsərlər həcm baxımından qısa və yığcam olsa da, burada həyat bədii, məcazi surətdə, dərinlən əks etdirilir. Burada dörd əsas məqamı fərqləndirmək ehtiyacı yaranır:

1. Lirik şair həyat üçün tipik həyəcanları verməyə çalışdığına görə onun əsərində bədii ümumiləşdirmə olur.

2. Şair bilavasitə müəyyən bir adamın canlı, həyatı həyəcanlarını verdiyinə görə onun əsərində fərdiləşdirmə olur.

3. Şair yalnız öz həyəcanlarını deyil, ictimai tipin həyəcanlarını verdiyinə görə onun əsərində xəyal ünsürü olur.

4. Şair həyatı ictimai ideallar baxımından tərənnüm etdiyinə görə onun əsəri tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olur.

“*Lirikanın ən münasib, səciyyəvi forması şeirdir: çünki şeir coşqun hissləri, həyəcanlı danışq tərzini vermək üçün daha artıq imkanlara malikdir*” [4, s.55].

“*Bədii ədəbiyyatın əsas növlərindən biri olan dram üçün dialoqların təsviri tipikdir. Geniş mənada iştirakçıların danışq formasında yazılmış və müəllifin nitqi olmayan bütün ədəbi əsərlərə dram deyilir. Ədəbiyyatın başqa janrları və formalarından fərqli olaraq, dram əsərini xalqa, adətən, incəsənətin müxtəlif sahələrində çalışan sənətkarlar, aktyorlar, rejissorlar, bəstəkarlar və başqaları çatdırırlar*” [4, s.22].

Beləliklə təhkiyənin üç əsas tipini səciyyələndiririk: epik, lirik və dialoq.

Ədəbiyyat

1. www.newsinlevels.com
2. White H. (1973), *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore, 7-8.
3. Тюпа В.И. (2001), *Нарратология как аналитика повествующего дискурса*. Тверь.
4. Məmmədquluzadə C. (1967), *Əsərləri: üç cildə, üçüncü cild*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 904.
5. Prince, G. (2019). *Narratology*. In *Oxford Research Encyclopedia of Literature*.
6. Fludernik, M. (2009). *An introduction to narratology*. Routledge.